

Lugossy József nyelvbölcselete.

— Második közlemény. —

V.

„Egy a tudomány; mert a tudomány nem egyéb, mint a tudnivaló; tudnivaló pedig minden, kirekesztőleg istenig“, így kiált fel ő maga egy helyen. (Hanák felett, ih. 56. l.) Valóban össze is folytak az ismeret fájának ágai és összeágazva, mint egy törzsből nőttek, úgy együtt tesznek egy valódi, egy teljes vagy lehetőleg teljes egészt. Lugossynál legalább, — és ilyen ma már külföldön több van, — a két fő ág, a szellem és test mivoltának tanulmánya, egyiránt kedves tárgy volt, egybe volt foglalva, együtt tanulta mindkét rendbelit, — habár egyik félnek több nyomát találjuk is írásaiban. Mert csak úgy szerette a természetet tanulni, róla eszmélkedni, mint az irodalomba foglalt eszme-világban szemlélődni. Hivatala inkább az utóbbihoz vonta, de az előbbitől sem szakasztotta el. Minden érzés, gondolat, eszme, természetbeli tüneményekkel jár kapcsolatban, azokkal társul, azokból ölt alakot, — egyszersmind az eszes alany lelkében visszhangzik s ekkép hanggal csatlakozik. Minden érzés, gondolat, eszme, névvel jár, névvel kapcsolatos, egyik a másikkal jó létre, egymástól függnék, egymást egészítik (ha utól nem érhetik és egygyé nem lehetnek is) — egymás nélkül alig tanulhatók, legalább azok ezek nélkül nem tolmácsolhatók.

Kéziratban mutogatták természettanát, melyről mit sem mondhatok; de ha nem újíthatott is benne és felfogásában eredetit nem adhatott, de műszavaira nézve igyekezett s megkíséرتette újítani, javítani. A villany egykori magyar nevét: berz berzerő, ha nem ő találta is, de elterjeszteni igyekezett. Újításairól utóbb szólunk, lesz alkalmunk e körbeli sajátos szavaiból is felmutatni. Hanákkal folytatott nyomozgatásait említettük. Columella kiadásában is kétség-

kivül az volt a célja, hogy a természetben foglalkozást, annak ismeretét, tanulmányát ajánlja tanítványainak. Elég az, hogy a természetről közönyösen beszélni nem tudott, annak szerelmét terjesztette. Ez a szeretet párosodott néha a „mennyből alá szállott“ philosophiával, és a nyelvöleselő észleléseivel. A természetbeli sensatiókból akarta a nyelvbeli ősi szóhangokat, azok gyökereit megérteni, megismertetni, azok rendszerét kifejteni, azokat így tárgyiasabbakká tenni; és nem tartotta azt a nyelv valódi vizsgálójának, alapos megismerőjének, ki ekképen a sokszor említett „természeti szökpontokig“ nem emelkedett.

És van egy tudomány, mely a természetből indul ki, egykor a természet körén túl kívánt emelkedni, valami természetfeletti méréseket, vizsgálódásokat akart és akar ma is tenni, a tapasztalat határait túlhaladó, a képzelődés által a végtelenben elmerülő, elvesző. „A mennyei tudomány“, mint tudósunk mondja (Tudománytár 1840. 353. l.) Ezt is a természetvizsgáló figyelmével és a nyelvészettel kapcsolatban tanulgatta, mert ez a tudomány oly sok nép-mondával, mythossszal, földön-túlira irányuló ábránddal és rejtélyes nevezettel gazdag, a mennyivel talán egy sem. Már 1840-ben mondja (u. o. 350. l.), hogy nála készülöben van egy munka, „mely a csillagos ég történeteit és a csillagisme műnyelvét teljesen adandja s a kül-orzági segédforrások megtekintése után azonnal megjelenend.“ Már ekkor közli Idelernek, azon kor „legjelesebb astrognostái egyikének“ egy dolgozatát az újabb csillagképekről, melynek tartalmához nem szólhatván, csak némely mellékes körülményekre tartozó jegyzeteit említjük meg. Ezekből ítélhetni meg irányát s vehetni talán belőle tanulságot.

A magyar irodalomra levén figyelme állandón függesztve, megemlíti itt íróinkat, kik effélével foglalkoztak, vagy rólok szóltak: Apáczait, Bertalanfit, Sartórit, az ismeretes Encyclopaedia, a Világ két rendbeli ismerete és a M. nyelven Filozófia szerzőit. Néhol felveszi ezek műszavait is, vagy csak felemlíti. Hivatkozik a Szőnyi Benjámin Gyermekes Fizikája mellé csatolt egy énekre, Horváth Ádám Légrövidebb nyári éjszakájában előforduló csillagászati izetlenségekre (u. o. 353. l.) Megemlít népies csillagneveket, figyelmezteti olvasóit, hogy ezeket gyűjtsék, sajnálattal kellvén tapasztalnia, hogy a nép szájából sok kiveszett.

Felhozva Apáczai és Sartori némely rossz magyar elnevezéseiket (Kam'leon amannál: tarka-barka vad, emennél: szélből élő állat) maga is segít, mint mondók és utóbb kimutatjuk, újítani, nevezvén rhombus-t kótaly-nak vagy helyesebben hossz-kótaly-nak (a régi énekkönyvekbeli hangjegyek, kóták fejének alakja), cerberus-t: pokolebnek, fornax chymiae-t: vegykatlannak, horologium oscillatorium-ot: függentyűs vagy ingós órának, antlia pneumatikát: légszivattyúnak, circinus-t: környitőnek stb. Majd 1850-ben (U.M. Muzeum 1850—51. CXXII. l.) kimondja, hogy a popularis astrognosianak, ősmagyar csillagismének adatait husz év óta gyűjtögeti és annak alkotmányát összeállíthatni és közzé tenni szerencsés lesz. Ha visszagondolunk, úgy látjuk, hogy 1850. előtt 20 évvel, tehát 1830., azaz 18 éves kora óta gyűjtögetett volna. Önkénytelenül kérdésbe tesszük: mit gyűjtögetett hát és mi lett sorok a gyűjtötteknek?

A szükségesnek látott, imént említett tanulmány-utat, mint láttuk, megtette és hihető, főképen e célra s kellő haszonnal tette meg. Legalább az a bő ismerete az ide tartozó kútfőknek az összes világirodalomból, bizonyosan külföldi és nem hazai érintkezések eredménye. Idelelnél tanulása alatt történt, hogy, mint utóbb magaelmondja, e derék tudóssal egy sirkertben járva, a philologus Buttman sirja felett ülve és beszélgetve, kézadással kellett felfogadnia, hogy mivel egy „magyar csillagisme létezése és életrevalósága felől“ meg van győződve, elhatározza magát, hogy azt felkeresi és összeállítja. De utána teszi, hogy szívében az édes hazának azt már előbb felfogadta (U.M. Muzeum 1855. 114. l.). E célját maga újra megmagyarazza 1857-ben. (M. Nyelvészet II., 148. l.) Ha jól értem a néhézkes beszédet, az a feladata, hogy a csillagismeret körében és talán főképen is itt, felkeresse az ősi mythikus fogalmakat, észjárást és szólásokat, és ezekből a csillagismeretet és a nyelvtudást gyarapítsa. E végre írta, mint itt mondja, már előbb (u. o. 1855.) Hiring Phaeton s más czímek alatt való fejtegetéseit, hogy „a mythoszejtési elvek rectificáltassanak.“ Ide tartozik aztán egyik fő dolgozata, az „Ősmagyar csillagisme i közlemény“ a most említett helyen, négy szakaszban. Ebből ítélhetünk arról, mikép tárgyalta a m. mythológiát, némely megelőzők, kivált pedig külföldiek nyomán. Ez értekezést csak mutatványul közölte barátja Toldy kívánságára, ki tőle, mint mások is, sokat remélt.

A m. mythologia már régebben forgott szóban. Már Otrokocsi a 17. százban és a következő elején, majd Cornides és utóbb valamennyire Szirmay foglalkoztak vele és épen a csillagismeretre vonatkozókkal is, a honnan L. is többször említi nevöket. Már ez időben (1850) készen volt, ha kiadatlanul is, Kállay Ferencztől a Pogány magyarok ő s vallása (kiadva 1860.) és készülöben Ipolyi Mythologiája, melyhez bár késöcskén L. is adatokkal járult. De épen csillagismereti dolgokkal és nevekkal, a kettöt egybekapcsolva, másfelöl az ő s idökbe felmenve, a műveltségre nézve legjelesebb népek ide tartozó fogalmait és elnevezéseit egybevetve, alig értekezett még, kivált oly készüléttel, valaki. Lugossy itt csak egy-két összetartozó fő tárgyat veszen fel. A Sellő tünderröl, melyet már előbb is emlitenek, a téjút röl, annak sok nevéröl s a hozzá kötött mondákröl szól, felhasználva mindazt, a mit idevágót, régibb és újabb nyelvészeknél, költöknél s más íröknél talált. És kivált a mit a néptöl maga tanult s mások után hallott és tudott; egy játkdalt Otrokocsi töl, mely a népnél bővebben van meg, az össze gyűjtött közmondások némely adatait, görög, latin írök és költök leírásait, mondásait, keletiek hagyományait és a mit legelébb mondhatánk, régi magyar énekes könyveket. Fő és legérdekesebb része a munkának az, mely a Hadak utáröl és elnevezéseiröl szól, ide csatolván a mások nyomain és a maga közvetlen hallomása után egy-két mondát. (Mellékesen meg kell jegyeznem, hogy itt Fazekas Mihálynak, a Fűvészkönyv egyik szerzöjének két oly munkáját emlit, melyekröl alig tudunk valamit, melyeknek méltó emlékezetben maradniok; a Csillagórát (Debreczen 1826) és a Csillagos ég gel való ismerkedést [uo. 1827]). Majd Hiring német névröl, ördög, kegyelet stb. nevekröl, mely utóbbi Apáczaínál szívárványt jelentett, mely L. szerint és hihetően keg vagy kög szötül származik és mint Apáczaínál, hol ez is meg van, kört vagy kerületet, régebben versenytért is, jelent. Ebböl eredhetett kögület, mely hasonló értelmű s átvitt értelemben a szívárványt nagyon jól jelentheti. E nézetet fejtegeti egy barátjához (Révész Imre) irt leveleiben, hol még az előbbiekhez alja, hogy nemcsak a kög, kögület, kegyelet tartoznak össze, hanem keg, kegy, ked gyökerek is „csaknem egy eredetűek és gomolyítást jelentenek (physice és psychice). „Gyül borong az érzelem reája, fellepként mely nyári napra

jő. Kölcsey. *Volvit animo ingentes curas Virg.* És itt a köd a kosmikus szavunk, melyben az egész tükrözi magát. Ez utóbbi gondolat, a kosmikus vagy emberbeli és körüli, vagy a makro- és mikrokosmusbeli tünemények ellentevését sejteti, mely sejtelmes felfogása és magyarázása másutt is előfordul és igen fontos. A kög-hez csatolja aztán a héber *chüg* v. *חוג*-ot, görög *Κύκλος*-t, német *Kugelt* (melyben az -el csakugyan képző). Azután szól a téjút egy más nevezetéről, a szépasszony vásznáról, melyről mondat közöl, majd több más elnevezések után a téjtől vett *via lactea*-t hozza elő, melyhez az öttevény és kivált *Phaeton* nevet csatolja és az alatta rejtező fényes fogalmáról s több más ide vonhatókról bő fejtegetést ad, sok nyelvészeti kitéréssel szakítván félbe olykor-olykor tárgyalása folyamat.

Azt mondhatjuk, hogy ennek a megszületendő tudomány-ágnak senki sem tudott volna több szolgálatot tenni; mert a mit tett, az sokat ígért. És az ő munkálkodása sok pontban bővítette volna *Ipolyi* nagy művét. Meglehet, hogy egyszer-másszor túlesapongott és ezt tovább is így tette volna; de a régiség, kivált a szellem őskori műveinek vizsgálója, homályban, zavarban tapogatózik és ebben könnyen megtéved. Mégis kitisztázott, már addig is, némely értetlen nevezetet, kivilágosított némely fogalmat, a feléje több- vagy mindenfelől irányozott sugárok által s felgerjeszté a figyelmet a vizsgálódás e méltó tárgya iránt. Nem az ő bűne, ha utódai elfordultak tőle...

Ha megmondá, mint láttuk, mit akar, azt is megmondja, mi végre akarja: „nyelvünk segedelmével magyar népünk ős cosmogoniai egészséges nézeteinek felfejtésén munkálok. A csillagzatok m. népi nevei sem *intensio* sem *extensio* tekintetében, akár a görög, akár az arab *sphaerának* mit sem engednek.“ „Ne mondja senki, hogy a m. *mythologia* szegény és kevés költőiségű. Gazdag volna az költői szépséggel, csak bírnók.“ (U. M. Muzeum 1855. 253. l.) Tehát végoka ebbeli s talán összes munkásságának az, hogy népe szellemi és nyelvbeli gazdag ős birtokát felkeresse, másoknak felmutassa, benn és künn elismertesse; és méltányoltassa a nemzet és nép értékét.

VI.

Látjuk, hogy minden út egy ponthoz vezet: a nyelvészethez. Természetes. Minden tárgyánál, a mint vele foglalkozott, együtt tünt

elő: a dolog és a nevezet, tehát e kettőt együtt fogta elő és egymás mellé tartva vizsgálta. E miatt nyelvészszé, nyelvbölcselővé lett, mire sokfelől vett ösztönzést is.

Az ő korában nem volt ritkaság, hogy tanuló és deáktársai között egyik-másik több nyelvet tanult. Erre már csak az is ösztönözte, hogy a theol. tanfolyamba sok olyan lépett, ki utóbb jogász lett; héber nyelvet hallgatott sok olyan, ki utóbb előkelő tisztviselő lett. Az iskolai rendszerbe e nélkül is több volt már az ő korában felvéve: a két régin kívül a német és francia, mint kötelezett tanulmányok. A Lant zsebkönyv (a tanulók érettebbjei munkája) írói közül némelyik angol balladát (Edward) vagy Moore-tól hajósalt fordított. A tanárokról nem kell szólnom. Ezek közül némelyik épen ez oldaláról lett híressé. Volt hagyomány a csuda ifjúról, a már régi, de még emlékezetes Szilágyi Sámuelről és tudva volt, hogy Csokonai (a genius loci) több nyelvből vette költeményeit és tanulmányai tárgyait. A keleti nyelvek mesterei közül is többen voltak emlékezetben.

Még nagyobb hatással lehetett pedig általában a nyelvek, különösebben pedig a magyar nyelv tanulására, az épen e tájon győzelmeskedett nyelvújítás, mely a külföldi irodalmi és nyelvformákra, szépségekre hivatkozott, útasított, sőt alapította magát. Némely utóharczosok még ekkor és ezután is zajongtak. Szentgyörgyi, Sipos, Lovász és még egy kettő e korból még tettek egy-két csapást, ha nem a körhöz és az ügylőz méltó szellemmel és készüllettel is. És vétkesen elfeledkezve arról, a mit Földy és Diószegi ezen a téren tettek. Inkább elrejtve, nem nyilván küzdöttek a túlzások ellen, inkább gúnynyal mihez ügyetlenek voltak, mint a nép nyelve és a történelem jogán, melyhez alaposan tartoztak volna érteni; és a kik nem így, azok a szépirodalom és tudományos műnyelvezet szükségének következtelen félreértésével vagy szándékos mellőzésével.

Az ifjúság és annak legjelesebb tanítói: Péczely, Kerekes, kiket a szép stíl vagy a tudomány magyarítása ösztönözött, a győzelmes nyelvújítás mellé álltak. Kivált az utóbbi tűzetes és bátor nyelvújító volt. A purismus elvét, egy bizonyos határig, az ellenfél sem merete megtagadni; az alkotandó magyar szók felett való elmélkedés, néha-néha tréfás évődés, napi renden voltak tanítási órákon és a tanulók magán körében. Volt, a ki többet is tett. Abból, amit

egykor a theol. pályán a keleti nyelvek egyikéből s mivel a sémiak közül némelyek lényegökre nézve egymáshoz közel álltak, többől is megtartott, majd utóbb a classikus és újabb nyugoti nyelvekből megtanult, etymologiai összehasonlító fejtegetéseket is adott közre. A ma már csaknem teljesen ismeretlenné lett, korában sem nagy hatást tett (sok száz példányban eladatlanul heverő) munka: Kerekes F. *Értekezés és kitérések cz. nagy műve* volt. Több nyelvre kiterjeszkedő elemzéseket foglal magában. Ily hatásokra lett a mi tudósunk azzá, a minék magát már előbb is tartotta és tanúsította; 1850-ben pedig határozottan vallotta: nyelvészszé vagy nyelvbölcselevé.

Mikép tanította és tanulta a héber nyelvet, miként írt arab nyelv grammatikáját, már említettük. Az előbbinek tanúi már alig vannak, az utóbbi elenyészett, talán nem is volt való (a közmondás szerént); de megmaradt a bibliai nyelvekben való jártasságának egy érdekes emléke az Athenaeum 1841-dik évi folyamában. Itt Bloch Mórítz Mózes öt könyve magyar fordításának bírálatában elég fényesen tüntette ki e szakbeli készületét. A bírálat hat közleményre terjed. Elöl a héber nép sorsát, pusztulását, majd középkori helyzetét, általában és nálunk, előbbi nemzetiességét, utóbbi németségét, a mohácsi vész óta alakult rút nyelvét (ih. 1002 l.) majd a felszabadításokra irányzott nemes szózatokat fejtegetvén, utóbb a biblia fordításokra röviden kitérvén, oly részletességgel és szemmel látható szakértelemmel bírál, a milyen e hazában, a magyar tudományosság körében, e szakra nézve nagy ritkaság. E mellett nyelvezete mindig élénk, jobbnál-jobb kifejezésekre törekszik, szavai sokszor színesek, sőt több színt játszó, képei elevenen következők, egymást érik, — a mellett, hogy szókat bátran alkot és módosít ö z ö n v í z helyett ö z ö n v é s z t (!) ajánlva, cs ü n g s cs ü g g szókat megkülönböztetve, patriarchát atyafőnöknek fordítva stb.

Majd ott találjuk a magyar irodalom és nyelv fő mestereivel egy sorban: Czuczorral, Fogarassyval, Toldyval. Ezeknek elvei szerént dolgozik. Ez elvek, hogy a magyar nyelv kiválón gazdag, formálható és szép, — hogy önmagából, tehát történelmi és népi szókincséből, ősi alkotmányának alapos ismerete nyomán kell fejtegetni, gyarapítani, — az összehasonlítás túl terjeszkedő tanulmányának, elnyomó hatásának, elemzésben kizáró vagy főképen való

alkalmazásának, épen a nemzetiesség és nyelvtisztaság érdekében, ellene kell mondani. Ez volt az irányozó vagy vezér nézet; méltó ezt a mi derék írónkra alkalmazva kissé fejtegetni. Senki sem fejezte ki magát erre nézve sem világosabban, sem bátrabban és szabadabban, mint ő.

Először is Horvát István s mellékesen a költők, Dugonics, Horváth Ádám, sőt Barcsai s mások hatására a magyar nyelvet kiválón gazdagnak, a legősibb, legeredetibb keleti, sőt a természethez legközelebb járó nyelvek egyikének vagy épen a legeredetibbnek tartották. Ide vezették nemcsak Horvátnak történelmi, hanem a nyelvbölcseleknek egy részt a természettudományi nézeteiken, másfelől némely külföldiek fejtegetéseim alapuló elméletei. Ide például Engel és Fogarassy merésznél-merészebb bölcseleti nézeteik a nyelv első gyökérszavai megalakulásáról, a szóhangok természetes jelentéséről. Hogy a kornak az ilyesek tetszetek, bizonyítja az, hogy Engel ily irányú munkáját (Tiszta Magyar gyökök 1836) az akadémia jutalmazta és a *Nyelvmetaphysicájának* szerzője, elvét az Akadémia nagy szótárában, ha némi mérséklettel is, nagyobb részt alkalmazta. Mint a történetírók némely része a nemzet őseit a leghatalmasabb ősi népekkel egy sorban, egy fészekben kereste és találta fel — mert a népek és egyének nevei közt hasonlatot találtak — úgy a nyelvész sem gondolhatott a magyarnál sem ősbibb, sem önállóbb nyelvet. És ennek jelességeit és a nemzet szellemének ebben tükröződő tulajdonait lelkesen dicsérni meg nem szűnt.

A hogy Vörösmarty szólott és gondolkozhatott a magánytündéries kis fiának megszülemlő, őseredeti, a természet kebelén tündériesen termett nyelvéről, mely által a természet erőivel érintkezett, olyformán tudott némely nyelvészünk és épen Lugossy költői lelke a magyar nyelv szépségéről és erőiről szólni. S úgy tetszik, mintha maga is a természeti származás korába vágynék s ott szeretné kitanulni, kiérezni az első hangzatokat és jeleléseket. Említi (Magyar Nyelvészeti II. 124) „nézleties, gyönyörű nyelvünket“ melyben egy némely szó (Sellő tündér stb.) „atyáink lelkének egyik szikrája, multunk egyik gyöngyszemecskéje“ (uo. 122). A szószármazásról ábrándozván, lelke visszaszáll „a Kuma rónáira vagy a csendes Araltó pusztáira“ hol „vándor magyar elődünk figyelemmel hall-

gatta kedves anyalovának s még kedvesebb csikójának nyerítéseit vagy nyíretéseit“ (uo. 125). Majd így szól: „egyszerű szép nyelvünk csoda értelmessége gazdálkodása . . . ki volna a ki álmélkodva nem gyönyörködnék“ ebben? (uo. 159) — „nyelvünk a magyar népelet csodaszép teremtménye“ (uo. 188) „nyelvünk szép oeconomiáját csodálva ismerem el, mely szerény eszközeivel sok és nagyszerű eredményeket bir okos gazdaként előállítani“ (uo. 159) „nyelvünk csaknem bevégzett tökélyű, csodaszépségű tényként fekszik előttünk“ (uo. 161) „okos szép nyelvünk“ (uo. 164) stb.

Ily nyelvet csak lelkesedve, szépségétől, jelességeitől felhevülve lehet tanulni és fejtegetni. Itt a nemzeti epika korában vagyunk. Itt minden melegebb keblű ember a nemzet vagy emberiség őskorába, őshazájába vágyik, az ősi állapoton és nyelven mereng és hidegen nem tud szólni arról a mi a nemzet őskorát s őseinek nyelvét illeti. Nagy emelkedettséggel s valamilyen vonzó mystikus homályban tünteti elő tudásunk is, a nyelv felsőbb tanulmányának szükségét és feladatát, — így szólván a Szomb. Ék-ről írt értekezésében (ih. 124 l.) „Nyelvünk egy kiképzett egész, minden (nem idegenből készen kölcsönzött) szava egy kiképzett mennyiség, melynek alkotó részei mathematice kimutathatók, bármily burkolt alakban is tisztán elemezhetők, szintén csak tényezők, szorzandók, osztandók és gyökökből . . . és ezeknek kimeríthetetlen combinatióiból állók, végre az unitásban, a végetlen nagy és kicsinyben határozódók s így magába a szellembé visszatérők . . . E rendszeres alkotmány aztán nem élettelen gépmű, hanem életművezetes lény, tenyészerőkkel ellátva; test, melybe a teremtő szellem életet is lehellett; mert nyelvünkben egy józan nép eszme-világa testesült meg; az eszme pedig istené. Azonba nyelvünk physio- és psychológiájához jutandók, mindenekelőtt tartozunk ennek matematikai törvényeit nyomozni ki; . . . de szent nyelvünk komolyabb és nehezebb törvényei (nyelvtudományunk sublimior része) még távolról sem keresvék. Mert fájdalom! egytetemes nyelvtannal és nyelvbölcsészettel keveset törődünk, vagy a német rendszereknek rabul adjuk magunkat; e mellett önálló ázsiai tanulmányaink nincsenek“.

De oly nyelvet, melyről nem csak mindig gyönyörködve, élvezve, hanem állandóan csak felhevülve, ábrándozó vagy szerte csapongó kedvvel vagy búskomoly elmével lehet szólni, melynek sza-

vaiban mindig egy felsőbb adományt, jórészben csudát, legalább is pedig valami mystikus szépet találunk és kell keresnünk (l. ih. U. M. Múzeum 1850/1. II. 118 s. köv.), kivált ott, a hol mythoszokról és ilyenfajta nevekről: táltosról, felhőről vagy épen történelmi nevekről van szó; melyet nem szabad úgy származtatnunk sem egészben, sem egyes szavaiban, mint más nyelvben szokás: nem úgy kell tekinteni, mint a tudományos fejtegetés más tárgyát. Itt minden felsőbb eredetű; itt csak hivatással s némi ihlettel kell forgolódni. Legalább is nem arra való ez, hogy idegen kezek által közönyösen vagy hidegen érintessék, még kevésbé arra, hogy szavai idegen szókkal összevettesenek, némileg azok alá soroztassanak vagy közös eredetűeknek tartassanak. Ezeknek csak avatolt kezeiktől kell, legalább az eredet vizsgálása közben érintetni, költői vagy felmagasztosult honfiúi lelkesedéstől vizsgáltatni.

Azt hitte, hogy a m. szóelemek összetartozását a szóknak száraz és egyszerű összevetése a hazaiakkal és külföldiekkel, nem állapíthatja meg, hanem még ehhez erős képzelődés, különösen pedig az elemeknek többféle alakulásban és közös mivoltokban sejtelmes belátása vagy megérzése szükséges; az pedig inkább telik attól, kinek a beszéd kisdedségétől fogva érzéseinek és gondolatainak tolmácsa, megtestesülése, — mint attól, a ki csak úgy tanulta, mint idegen hideg eszközét a közlekedésnek, szavaival úgy él, mint jelekkel, úgy bonczolja, vagdalja, elemzi mint hullát s nem mint élő, szemlátomást élve működő szervezettel bánik. Ez az alapjában igaz, de túlságra vihető nézet tetszik ki abból a mit belőle következtetett.

A m. nyelvnek természetétől született voltát s annak példány- vagy mintaszerűségét vallván, állította, hogy a maga törvényei megállapításában, elemei alkatrészei kimutatásában magának kell első tekintélynek lennie; vagy is törvényeinek magából kell kifejtetniök. Ezért az összehasonlító nyelvészkedést fő és első dolognak nem tartotta, hanem annak elébe tette a szóknak a hazai gyakorlatból, régi és új időkből összegyűjtését, családokba osztását, rendezését, vagy mint mondá, családositását, családrendszererezését. És így a „Nyelvészeti egymásután“-t sürgette.

Az összehasonlítás szükséges, de még erre nyelvünk nincs előkészítve, „nincs tanulmányozva“ — „saját határain belül nincs ren-

dezve“, tehát „a nyelvhasznítás ujdun kereszttségét“ még nem veheti fel. A mi nyelvészeink még nem tették meg kötelességöket, és „nyelvészetünk tudományos tekintetben“ ott van, hol a növénytan volt Linné előtt „az ebszölők, temondád füvek, zsidó cseresznyék, földi kutyák, karbunkulus és római gáliczkövek“ idejében; „e drága vagyonunknak sem mennyiségét, sem minőségét, annál kevésbé egybefüggését nem ismerjük s ez állapotban fogunk vesztelni mindaddig, míg a fajok és növények szabatos meghatározásával családaink csoportosulását bíráltilag meg nem alkottuk.“ (M. Nyelvészet II. 162.)

Nagy hibánk, hogy szavainknak „puszta jelentésével megelégszünk, de értelmét még csak nem is szomjuhozuk (u. o. 164) „az óltető lelkét benne fel nem fogjuk.“ -- Ezt pedig csak „családi egybefüggésökből lehet felismernünk.“ — „Míg a szócsalárendszer keresztül víve nincs, addig nyelvünk értelmes gazdáit magunk sem vagyunk; nem hogy józan nyelvhasznításokról szó lehetne.“ (u. o.). „Nyelvünknek, mint másnak is, van saját köre, melyben kell ismernünk; itt kell keresni először a netalán más nyelvekbe benyúlt gyökerekből fakadtakat is.“ (u. o. 165.) Máskép mondva, a szók elemzéséhez, mely gyökereknek hová kapcsolásához „tá m o k o k nem idegenből, hanem nyelvünk saját ismerete és alakulási, tehát bel- és külleltégteti törvényeiből merítendők, míg más nyelvek csak távolabbi, másod- és harmadrendű tájékozást nyújthatnak“ (u. o. 146.) „nem az idegenneli összehasonlítás teszi törzseinket értelmesekké, mire már az egybehasonlító nyelvészkedés előtt szükség van, hanem családtagjaiknak saját nyelvünkbeni felismerése.“ (u. o.)

Valóban, mondja, ezek a rokon nyelvek nem is testvéri nyelvek a magyarhoz, mint a német nyelvnek vannak; „azért azokat, egyedül a német nyelvtudósok kedveért s akkép kezelni, belőlök olyféle hasznót huzni akarni, melyet a német híz, péld. angol-szász, svéd tb. testvérnnyelveiből, nem csekélyebb tévedés a szónyomozásban, mint volt az alaktanban nyelvészeink szolgálai alkalmazkodása a latin nyelv grammatikai normájához“ (u. o. 14.) „testvéri közelségű nyelv a magyarhoz nem létezik s mint fajunkra, úgy nemünkre is áll: testvértelen ága nemének.“ (u. o. 177.). „A rokon nyelvek csak is a rideg, a hazaiból meg sem fejthető gyökerekre vagy törzsekre nézve adhatnak felvilágosítást, bár ezekre nézve is fenmarad a lehetőség, hogy családi összefüggésök, értelmezésök, a nyelvhasznítás közbe-

jötte nélkül és magunk által is végre hajthatók lesznek. (u. o. 181.) Így kivált a régi és elavult törzsekre nézve.

Hogy első lépcsőül „az itthoni családrendezést, utolsóul a nyelv-hasonlítást tüzte ki“, arra nézve rajzol egy magaslatra „dicső nyelvünknek világszempontbólí birhatására vezető lépcsőzetet; azon lépcsőfok, melyet hozzánk időrendben elsőnek nevezünk, nemde egyszersmind legalsó-e, és a vágyott magaslattól legtávolabb eső, míg az, mely hozzánk időrendben utolsó -vet visel, nemde egyszersmind legfelső-e? ... ki nem látja, hogy ez annak fokozatban föléje inkább, nem pedig alárendelve, habár a teendők egymás-utánjában utána rendelve van.“ (u. o. 184.)

A családosítást és hasonlítást megint más képen mutatja előnkbe (u. o. 187.); a midőn azt mondja s helyesen, hogy „egyedül saját nyelvemlékeink azok, melyek nyelvünk multját egyenes sugárban (a vérszerinti leszármazás egyenes vonalán) képviselhetik... ellenben a rokon nyelvek vele nem egyenes, hanem villaágu vonalban (vérszerinti leszármazás oldal vonalán) függnek össze, melynek válpontjánáli tetemes megszögődés veti őket... sokaknak szemében az igaznál jóval messzebb távolba nyelvünktől“.

Tehát elébb a hazai vagy magyar-történelmi, népies és észleleti nyelvészkedés, azután amaz. Nagy gonddal, bő beszéddel és lelkesedve bár, de itt-ott félénken, ön állításait is módosítgatva s csaknem visszavonva okoskodik; egyszersmind tiltakozik, hogy ő azt a munkát hasznosnak, áldozatosnak tartja, ellene mondani nem akar; de emezt elébbvalónak, közelebbnek vallja, ha nem felsőbbnek is. A családosítás és hasonlítás nem ellenkeznek egymással (uo. 182) hanem szép következéssel jönnek egymás után. E nélkül „egyiknek a másikkai szabálytalan kapkodása chaosszerű bonyolatba sülyesztené az igen tiszta elbánást“ — „legkevesebb ismeretével bir az természet-anyánk emlőjéről leszakadt szép nyelvünknek, ki ennek értelmezésében a nyelvhasonlítást lábellenesévé teszi a szóelemzésnek“ — „a szóelemzés és nyelvhasonlítás sürgetői közös célra törnek...“ stb. A hasonlítás és családosítás együtt is mehetnek. (Íránynézetek. U. M. Múz. 1859. 10 l.) A hasonlítás érdeke sürgeti a szócsaládosítást „sürgeti az észleleti nyelvészet bajnokait... leróni munkárszöket, nyelvünk értelmező rendezését, szócsaládok előleges megalakotását“ (M. Ny. II. 168). — „A vagyoni állapot a kezelhetőséggel

kezdődik; addig nincs hasonlítható nyelvünk, hasonlítóinknak sincs bűvárlott nyelveiket mihez hasonlítniok“. — „Vessünk hát népies alapot nyelvtudományunk épületének, hogy az okosabb nép is gyönyörködjék e munkálat által ébresztve nyelvében és segítsen bennünket munkánkban“. A családosítás meg lesz, mire altaistáink elkészülnek (!) különben „a nyelvhasznítás immár feltartóztatlan buzgalma, a mit velünk kell vala tennie, nélkülünk is végrehajtani törekedvén, sok erőt tékozol, melyben a tudomány igaz nyereségnek nem örvendhet“ és „nyelvünk becsülete a külföldi tudósoknál... alakulandó közvélemény ezuttal ismét soká helyre nem hozható csorbát vallhat“ (uo. 170).

De mi hát ez a nyelv- vagy szócsaládosítás? Már sejtjük, de tekintsük meg nyomosabban. Szócsaládrendszerezésnek szereti nevezni és nem szorosán szótári munkálatot ért rajta, legalább a mindennapi értelemben. Inkább a természetből lehozott gyökérszók- vagy szóelemeknek egy nyelv körében levő minden származékaik, családjak összeállítását, elsorolását és bő fejtegetését. Ugy gondoljuk, ez volna a meghatározás, melyet utóbb felhozandó fejtegetéseiből megállapíthatni. Ilyet készített, mint épen ily c. értekezése első feléből kivehetni; legalább ezt mondja, már halála előtt 28 évvel. Mert elsorolván a például felhozott vál fél rokonságait, utána teszi: „ezek sejtethetik, hogy nyomozásaimat az egész nyelv iránt keresztül vittem“ (M. Ny. II. 182). Azt is mondja ugyanott (146), hogy a nyelv bel- és küllevezeti törvényeiből már (1855) tizenketőt állított össze „melyek jó része a kéz alatti család szerkesztésében gyakorlatba véve látható“ (vál fél); egyik az általa „megyer törvénynek“ nevezett, melyet közelebb szándékozott tárgyalni. Megmondja, miért nem teszi közzé efféle dolgozatát: „a nála eddig felszerelve készen álló magyar szócsaládokat“; csak azért, mivel „az ezennel felhívott közös közremunkálástól... végtelenül jobbat, tökélyesebbet és kimerítőbbet kell remélnie, mint az ő egyes korlátolt tehetségétől telhető“. Utóbb: „általán felelőssé sem tesszük még most magunkat egyes állítmányunk látszatos ellenmondásaért, s ha valaki ellenmondási pontok felfedeztetésében keresné diadalrepreknyét... azt vitatkozásba ereszkedéssel tőle elragadni nem kívánjuk“ (uo. 183).

Ilyen családosítással vagy inkább „szócsaládrendszerezéssel“

(összetettekben, hosszú szókban gyönyörködik), „mert ez a fogalom és nevezet a hazai nyelvészet legtisztább, legtökélyesebb kinyomata, mely a többit is mind magába foglalja s a hasonlító nyelvészetben csak folytatását találja“ tehát ezzel él, midőn említett értekezésében a vál és fél családját ismerteti, ehhez sorozván nem csak válú és valag völgy szókat, hanem váll (humerus)-t is két ágra válásáért, a vella villa sőt vél elvont értelmű igét is, mely magas hangú párja válnak, továbbá fél (dimidius) vala(-hol) vel (rag) hel v. hely, ill illik val (habet) felel fél (timet) feled törzseket is. Különös bőséggel tárgyalja a fél-t, melynek több nagy lapra terjedő fejtegetéséhez érdekes és messzeható „nyelvlogikai“ nézeteinek magyarázatát adja. Midőn itt val úgy rokoníttatik vál és fél-lel, mint bírást létezését jelentő, úgy hogy „eredeti jelentése bizonyos oldalon félre, helyre együttségre (így) különülni, birtokban létele, birtokban tartásra válni“ volna, — midőn a fél-re a hasonlót hozza fel, mely eredetileg ellenségest jelentene (meghasonlik, hasít), lehetetlen őt képzeteiben biztosan tovább követnünk és ily családi rokonságokat elfogadnunk. De ilyen formán csatolgat másutt is.

Ilyen családrendszerelés például az, melyet így vezet be. A magyar nyelvnek van „önhatósági köre, melyen belől a nyelv géniusza önállólag, a ténynyé vált más nyelvek — rokonabbak vagy távolibbak — avatkozásától függetlenül vitte keresztül alkotásait s bárhová nyulják is be véglegesen gyökereivel, de törzseit azon gyököktől, minden idegen befolyást visszaütésítőlág termelte s így ezeknek felvilágosítását, értelmezését illetőleg, saját eszközei körén kívül haszontalanul folyamik“. Ha meg van is más népeknél származékai-ban a mi fú gyökerünk, de e gyöktől kell származnia: fú-(vatag) felh(ő), pehely bolyhos bajsz (bajusz) hólyag hályog és hüvely törzseinek is. „Ha ez így nincs és ha vas vás(ott), fés(ű), ás-(vány), ács has-(onló), fosz-(lány), pusz-(ta) törzseinket a világ más részeiből összekeresett szavak magyarázzák, — ha gümő és csomó, vályog és banya, has és fazék, czomb: csúnya, banya: venyige, csöpű: gyopár nem összetartozók s nem magyar eredetűek, úgy a magyar nép észjárása tulajdon nyelve telekén csak egy talpalatnyi tért maga emberségéből meg nem művelt, — úgy, hogy nekem nincs többé édes hazai nyelvem s vele e perczen utólszor foglalkoztam“ (uo. 165).

Igy m. eredetű család, verto daczára is, forog: fürgeteg fürge furkó furcsa forr far ferde förmed für furdal füröd sőt fertelmes fér féreg stb. is. Így fehér és fény magyar rokonok s egyeznek is a sok nyelvben nagy családdal meglevő φω gyökerével (U. M. Muzeum 1855. I. 554.)

A külföldi tudomány mesterei is jól tudják, hogy a hasonlító nyelvészet a másik kettőnek — a családositó és bölcsesetinek — tisztét nem teljesítheti (Nyelvész. iránynézetek U. M. Múz. 1859. 6. l.) Hogy amaz a családosítás vagy kebelbeli hasonlítás nélkül nem lehet meg, erre példa, hogy a latin ala, és a német achsel össze nem foglaltatható volna, ha elébb axillá-val a latin nyelv körében egybe nem vették. Így van a dolog: fides és fides: hit és húr, kötelék; így πῆθ- és περισμ, német bindan, szanszkit bandh, annus: évkör és annulus: kör, gyűrű, autumnus v. auctumnus és augeo, clypeus: κλέπτω καλοπτω, bellum: duellum stb.-re nézve. (uo. 11. l.)

Ezért folytat heves polemikát az ő methodusa érdekében, most idézett Irányeszméiben „azok nevében, kik a hazai nyelv ismeretének és szeretetének tején táplálkozva izlelik a külföld haladásának nemes italú kelyhét, de mámorában nem osztoznak.“ Itt az ellenfél gúnyos ellenkezésére czélozgatva s azokat viszonzva, kemény szókkal él. (6. l.)

De ad positiv értelmezéseket is. Elismeri, hogy a családositás-hoz tartozik a hozzánk közelebb szított, velünk hányatott népek nyelvének nyomozása is. Így az egykori kozár, ó-kún, új-kún, avar, besenyő stb. nyelvek kutatása.“ Ugy hogy az ily családosítás egy szerény körű nyelvhasznalással tartozik felérni (uo. 16.) Maga is megkísért a régi időbe, a skyth művelődés körébe visszatekinteni, midőn a Boethius geometriájának egy példányán feljegyezve talált számnevek egy részét (egy, három, hat, kilencz) a magyar (és rokon!) nyelvekből értelmezhetőeknek találja és bizonyítja.

A fejtegetés több lapra terjed (18—21) és ha csudásan merész összevetések, a szójelentéseknek megfoghatatlan átmenetekkel való összekapcsolásai (például: egy : igit [ügy] : jog, vagy, és a mi még merészebb: egy : igit = jog : igit [sic] és -igit [usque]) fordulnak is elő benne, de nagy készültséget és a nyelvekben nagy jártasságot tanusít.

A bölcselést és hasonlítást is megkülönbözteti. Így szól: „Az ha fő az emelkedéssel, vél választással, ólom megöntéssel (olv-) fehér fényessel s ennek igazolása végett ha u p t heben-nel, put are entscheiden-nel stb. hozattak össze, az nem hasonlítás, hanem bölcselés, az pedig ha fél szavunkat pu o li-val, fészket pes z ä va l, vol ni-t (val) ollal vetjük egybe, már hasonlítás. Mi a kettő közt a criterium? Az, hogy a nyelvbölcselés a „szólam“-ban a gondolkozó lélek, emez pedig a „beszélő szólamszerv“ szabályait veszi igénybe; mindkettő pedig a bölcséleti nyelvészet vidékeibe esik stb. (M. Nyelv. II. 174.) Példákat hoz fel, de sem az itt elmondottak, sem az utóbbiak a határvonalt elég világossá nem teszik.

„A metaphysicus nyelvész előleges értelmű szóelemek felőli visiójától“ magát idegennek vallja; de azért amannak nézetét lehetségesnek tartja. Az előleges (!) szócsalád-alkotás végelemekig, például egyes betűkig (hang) vezet fel bennünket. Lehetséges is egyes betűknek is, főleg ősvilági gazdag zengzetőkben fogva fel, tapasztalati értelmök; felismerhető és elfogadható ez a nélkül, hogy azok tanához folyamodnánk „kik minden szót apriori jelentéssel általok felruháztó modern betűk parányaiból raktak össze.“

És akarva nem akarva úgy találja a szóelemző és családosító, „hogy egyenesen a természeti okfökre vezettetünk fel s hogy némely vég gyök közvetlenül az anyatermészet emlőiről csügg.“ Így i j e d e l e m szóban az *i* hangzó („visszaszíva ejtessék!“), á j t a t o s b a n a desiderativus *h* hangzó, f e r t e l e m b e n a p h r e g y e t e m e s természeti hang stb., a természet emlőiről csüggő elemek, s ü t é s - b e n a közel tűz hatásának kitett dolog kis nemű sistergését utánzó *s*-ig, h a l á l - b a n a véghörgés obliquus *h*-jáig kell felhatolnunk (uo. 186.). Ide kell jutnunk „ideologiai és phonetikai elemeknek szigoru nyomon követése által“. Ekkép és ide jutván, alkalmat adunk hogy más nyelvek is itt keressék, a miénkben, némely gyökérszavaikat.

Ily származtatásokat lelünk már 1850—51-ben, az említett értekezésben is ily tetszetős elméletet. „Szózatot állatok nyelvünkben nagy részt mint haris szavokon fogattak és neveztek el, mint macska (miá!), tyuk (tik), csirke (csr), varju (varny-), holló, kétségkívül h o r l ó és így horoló vagy c h o r hangot adó madár.“ Ehhez képest az idegen szónak mond ellene: „óvakodnunk kell könnyedén fogadni el szavaink forrásául azon hasonlóságokat, melyek esetleges

találkozásnál nem egyebek, olykor azonban felette csábosok és még sem valók.“ (ih. 122.)

Ha más nyelvekben nem lennének is meg a mi ilyképen megtalált gyökereink, mi arról nem tehetünk, de elmondhatjuk nemes nyelvünkre alkalmazva a költő szavait: „úgy termél mint égi virág kórótalan ágon, csendes óhajtásból és szübbeli gondolatokból.“

A nyelvészetnek, a külföld nagy tudósai szerint is, „ha az egyes nyelvek gyökeres áthatására, már mint alapra van szüksége: a nyelvnek bölcselő értelmezését mint végcélját kell előtte tartania; hogy az emberzet magasabb kérdései, mint ez is, puszta elvetéssel tova nem utasíthatók, s magok a tudósok is visszatérnek a nagy feladat megkísértéséhez; érzik, hogy ez volt minden korok ihlett nyelvészeinek törekvése, eszményképe, melyet elvetni megtagadása a szellem nagy küldetésének.“ (Iránynézetek. 1.) Ha P o t t „egyelőre reménytelennek véli“, ha B o p p „a gyökök titkát illetlenül hagyja“, ez által ezt a nemes kezdetet „nem általán a tudomány teréről, hanem csak jelen munkáik korlátai közül rekesztették ki.“ Nem ismerik a magyar nyelvet, mely több más nyelvek között „közelebből hű a természeti szökpontokhoz, míg az ismertebb művelt nyelvek előnye épen a mesteri képzettségben mutatkozik.“ Nyelvünkben „csak a képzettségi oldalt fürkészik, doctrináik visszatükrözését kívánják tőle, azt pedig a mi benne önkényt, nagy eredményeket ígérve kínálkozik, az ideologiai és fonétikai elemek kapcsolatának kitünőbb átlátszóságát, sikeresebb nyomozhatóságát, figyelem nélkül hagyják, sőt tagadás alá vonják.“ Így aztán nem juthattak a m. nyelven keresztül a nyelvek értelmezéséhez és eredtetéséhez. E mellett idegen doctrinákat erőltetnek a nyelvre, mint például az „árja értelembe hangszúly“-t.

(Befejezése a következő füzetben.)

IMRE SÁNDOR